

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

DİNİ, AHLÂKÎ, EDEBÎ, MESLEKÎ AYLIK DERGİ

9. Cilt

Kasım - Aralık 1970

102 - 103. Sayı

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Hac İbâdeti ve Şer'i Hikmetleri Lûtfi DOĞAN	357
Kur'ân-ı Kerim'de Hac Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU	361
Ol Beldeye Nail PAPATYA	371
Hac ve Faziletleri Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT	372
Hac Takvimi M. Talât KARAÇİZMELİ	377
Yâ Rasûlallah! Mehmed ÂKIF	380
Haccın Nevî'leri ve Tatbikatı Fahri DEMİR	381
Peygamberimiz'in Yüce Ahlâkı Hüseyin ÖZGÜN	386
Peygamber Efendimiz'in Tebliğ Metodu İ. Necmeddin NURSAÇAN	389
İslâm Medeniyetine Türklerin Hizmetleri Doç. Dr. Salih TUĞ	396
Hz. Muhammed Devrinde Arap Yazısında Harake ve Nokta Tayyar ALTIKULAÇ	403
Vakf ve Vakfın Hükümleri Demirhan ÜNLÜ	407
İslâm ve İnsan Süleyman Hayri BOLAY	411
Dua Ramazan ARSLANBABA	415
Kâ'be Yolcularına İsmail Lûtfi ÇAKAN	420
Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı Ali Himmet BERKİ	423
Kameri Ayların Tesbiti	428
Mehmed Âkif'in Şahsiyeti Veli ERTAN	430

HZ. MUHAMMED DEVRİNDE ARAP YAZISINDA HAREKE ve NOKTA ⁽¹⁾

Yazan : Dr. Abdusabûr ŞAHİN
Çeviren : Tayyar ALTIKULAÇ

Arap yazısında noktalamaktan maksat, karışıklığı önlemek düşüncesiyle birbirine benzeyen harfleri, noktalar koyarak ayırmaktır. Bu meyanda kullanılan hemze

de, aceminin yanlış okumasını önlemek içindir:

شكوت إليه فاشكاني، أي ازال شكواي

misâlinde olduğu gibi².

Harekelemekten de maksat, harflerin okunuşlarını gösterecek alâmet ve işaretlerin konmasıdır. Eski âlimler, harekeleme

için *النقط* "en-Nakt" terimini kullanmışlardır. Çünkü başlangıçta hareke, harfin üstüne veya altına veya sol ön tarafına konan bir noktadan ibaretti³.

النقط en-Nakt teriminin, her ne

kadar *الإيجام* (noktalamak) mânâsına kullanıldığını gösteren metinler elimizde mevcut ise de o zaman durum bu idi.

Bu konunun bizi ilgilendiren tarafı, Peygamber (S.A.S.) zamanında Arap yazısının bu iki unsur yönünden ne halde bulunduğu bilmek, bunlardan birinin veya her ikisinin o devirde kullanılıp kullanılmadığını anlamaktır.

Önce Mushaflarda nokta kullanma fikri üzerinde duralım: Kitâbımızda bu ko-

nunun yer almasının sebebi, ilk mushaf- ların, harfler dışında her türlü işaret ve şekillerden tecerrüd etmiş olarak yazılmasıdır. Birinci asır için bu yazılış yeterli idi. Çünkü insanlar, vahyin nüzûlü zamanına ve bizzat Peygamber (S.A.S.) in tâliminin cereyan ettiği devre yakın bir zamanda yaşıyorlardı. Fakat daha sonra durum değişti, mushafların harekesizlik ve noktasızlığı, okuyuşta birtakım hatâ ve değişikliklere yol açtı. Ebû Ahmed el-Askerî (öl. 383/993) diyor ki:

"Rivâyet olunduğuna göre mushafların harekelenmesinin sebebi şudur: Müslümanlar, Abdülmelik b. Mervan (öl. 86/705) zamanına kadar, 40 küsur yıl Hz. Osman'ın mushaflarını okumakta devam ettiler. Daha sonra birtakım yanlış okumalar zuhur edip çoğaldı ve bütün Irak'a yayıldı. Bunun üzerine Haccâc (öl. 95/714), kâtiplere başvurarak, (harekelerini tâyinde) güçlük çekilen harflere bâz (yardımcı) işaretler koymalarını istedi. Söylendiğine göre bu işi Nasr b. Âsım (öl. 100/719) üzerine aldı. Tek ve çift noktalar kullandı. Bâzılarını harflerin üstüne bâzılarını da altlarına koyarak yerlerini ayırdetti. Halk bir müddet buna uydu. Yazdıkları zaman böyle (noktalarla) ha-

- (1) Bu yazı, Müellifin 1966 yılında Kahirede intişar eden "Târîhu'l-Kur'ân" adlı eserinden (s. 68-73) dilimize çevrilmiştir.
- (2) Bk. Hıfni Nâsıf, Hayâtu'l-lugati'l-ara-biyye, Kahire, 1958, s. 70.
- (3) Bk. Aynı eser, s. 67.

rekeli olarak yazıyorlardı. Ama bu hareketlerin kullanılmasına rağmen, yine de yanlış okumalar oluyordu. Bunun üzerine noktalama yoluna da başvurdular. Ve artık harekelemeyi noktalama ile beraber yapıyorlardı.”⁴

el-Askerî'nin ifadesi, Kur'ân okuyanlar için kolaylık olsun diye kullanılan bu ilâve işaretleri gerekli kılan sebebin ne olduğunu genellikle açıklamış oluyorsa da, Arap yazısı tarihinde, bu işi ilk defa üzerine alan şahsın kim olduğu hususunda bir kesinlik taşımıyor. Çünkü birçok temel kaynaklar, bu şahsın, —Nasr b. Âsım'ın da noktalamayı kendisinden öğrendiği— Ebu'l-Esved ed-Duelî (öl. 69/688) olduğunu kaydederlerken o, Nasr b. Âsım'dan söz eden bir görüşü rivâyet ediyor. Yine bu temel kaynaklara göre Ebu'l-Esved ed-Duelî, bu konuda Hz. Ali (R.A.) den bir tavsiye ve öğüt almış, bunu kendi nefsinde saklı tutmuş, Ziyad b. Ebîh (öl. 53/673) zamanına kadar kimseye açıklamamıştır. Halka rehber olmak üzere bildiğini ortaya koymasına için kendisine müraacaat edilince Ebu'l-Esved ed-Duelî, mushafı için harekelemenin ilk kaidelerini ortaya koymuştur. Buna göre: Fetha için harfin üstüne bir nokta, damme için önüne (kendisinden sonra) bir nokta, kesre için altına bir nokta konmuş ve tenvin için de çift nokta kullanılmıştır⁵.

Şu kadar var ki, yukarıda zikri geçen her iki görüş, mushaflarda harekeleme işleminin, noktalamadan daha önce yapıldığı hususunda birleşmektedir. Çünkü yazılmalar, önce kelimelerin i'rablarını tâ-yinde vuku' bulmuş, daha sonra noktalamaya ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre, kelimenin doğru i'rab edilebilmesi ve düzgün okunabilmesi için yapılan harekeleme olayını Ebu'l-Esved ed-Duelî'ye; birbirine benzeyen harfleri ayırmak üzere noktaların konması işini de Nasr b. Âsım'a ve Yahyâ b. Ya'mer (öl. 90/709) gibi bu işi ondan öğrenenlere nisbet etmemiz mümkündür. Ve bütün bunlar, Mushaf yazısının okumaya daha elverişli hale getirilmesi için olmuştur.

Kur'ân-î Kerîm'in noktalanması ve harekelenmesinin zamanı hakkındaki bu bilgimize rağmen, Arap yazısında noktalama ve harekeleme işinin daha önce bilinip bilinmemesi husûsu, ayrı bir sual mevzuudur:

Hz. Osman'ın mushaflarının, nokta ve hareketlerden tecerrüd etmiş olması, o zaman kullanılan yazının gerekli kıldığı bir şey mi idi, yoksa bâzı rivâyetlerin bize anlattığı üzere kâtipler, gözettikleri bir hikmet yüzünden mi bu yolu seçmişlerdi?

Önce harekeden söz edecek olursak; kesin bir gerçektir ki, Arap kavminin öğrendiği yazıda ne hareke, ne de sükûn işaretleri vardı. Kelimeler, harflerinin harekelerine delâlet eden her türlü işaretlerden hâlî idi⁶. Hattâ Arap yazısıyla ilgili bulunan bütün sâmi yazılarının da durumu aynı idi⁷. Eski Araplar, sözlerinin i'rabını belirtirken, zaten fasîh olan tabiatlarına istinad ediyor veya yazılmış bâzı metinler varsa, onların —harekesiz de olsa— görünen tertibinden istifade ediyorlardı.

Birbirine benzeyen harfleri ayırdetmek üzere noktaların konmasına gelince, bu konuda durum değişiktir. Çünkü elimizde, câhiliyye devrindeki Arap kâtiplerinin bunu bildiğine delâlet eden haberler mevcuttur. Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1052) nin zikrettiği bunlardandır:

“Araplar nezdire **البت** en-

Nakt, yazılıştâ harflerin noktalanmasıdır. Hişâm el-Kelbî (öl. 204/819) den rivâyet olunduğuna göre şöyle demiştir: Eslem b. Cedere⁸, noktalamayı ilk yapan şahıstır.”⁹

(4) **Ebû Ahmed el-Askerî, Şerhu ma yekau fihî't-tashifu ve't-tahrîf, Kahire, 1963, s. 13.**

(5) **el-kıttî Ali b. Yûsuf, İnbâhu'r-ruvât, Kahire, 1960, I, 4-5; III, 343-344.**

(6) **Hayâtu'l-lugati'l-arabiyye, s. 68.**

(7) **Bk. Aynı eser, s. 44-60.**

(8) **Bu şahsın hayatı ve yaşadığı devir hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. (Mütercim)**

(9) **Ebû Amr ed-Dânî, el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif, Dimeşk, 1960, s. 35. Burada Hadere olarak geçmekte ise de çoğur şuk onu Cedere diye zikreder.**

Bu haber, ayrıca İbn-i Abbâs'a da nisbet olunmuştur¹⁰. "Keşfu'z-zunûn" müellifi Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) de şöyle demektedir:

"Harekeleme ve noktalama işi, Emevîler zamanında (41-132 H./661-750 M.) ortaya konmuş bir şey değildir. Zâhir olan şudur ki, bu iki şeyin vaz'ı, harflerle beraber olmuştur"¹¹. Müellif, sonra el-Kalkaşendî (öl. 821/1418) den şu ibareyi naklediyor: "... Çünkü birbirine benzeyen harflerin, mushafların noktalandığı devre kadar noktasız kalmış olması uzak bir ihtimaldir. Rivâyet olunmuştur ki, sahâbîler, mushafı nokta ve harekeye varıncaya kadar her şeyden tecrîd etmişlerdir"¹². "Eğer onlar zamanında, bu işâretler bilinmeseydi, tecrîd etme = ayıklama mevzuubahis olmazdı"¹³.

el-Kalkaşendî'nin ve Kâtib Çelebi'nin sözlerinden anlaşıldığına göre noktalama işinin eskiliğini ileri sürmeyi gerekli kılan sebep, harflerin şekilleri (yazılışları) arasındaki benzerliktir. Ve nitekim bu benzerlik, bâzı harf grupları arasında tam

mânâsiyle mevcuttur: [ث،ت،ب]

ve bunların yakını olan

[ن] [خ ح ج] [ذ،د]

ve onlara benzeyen

[ض،ص] [ش،س] [ز،ر]

ve sair birbirinin yazılışta aynı olan veya birbirine yakın olan harfler bunlardandır. Bu benzerlik buldukça da, lâfızların delâlet ettikleri şeyleri ayırmanın mümkün olduğunu kabûl etmek zordur. Ve işte bu yüzdendir ki, yazıyı ilk defa ortaya koyanların ve onunla meşgûl olanların, maksadın ne olduğunu sınırlayacak işâretlerle muhtelif harflerin arasını temyiz etme yoluna başvurmuş olmaları pek tabiidir. Bu da noktaların ilâvesiyle olmuştur...

Arap yazısının noktalanması meselesine, araştırmacıların çeşitli kitâbeler ve ortaya çıkarılmış eski belgeler üzerinde yaptıkları çalışmalar da açıklık kazandırmıştır. Merhum Hifnî Nâsif'in zikrettiği şu misâl, bunlardan biridir:

"Abdumelik b. Mervân (öl. 86/705) in hilâfetinden önce yazılmış eski kitâbe-

ler keşfedilmiştir. Bunlarda [ب]

ve benzeri bâzı harflerin noktalı olduğu görülmüştür"¹⁴. Dr. Nâsiruddîn el-Esed'in zikrettiğine göre ise, meselenin sınırı daha da geriye uzanmış bulunmaktadır. Buna göre, târihi, Halîfe Ömer b. el-Hattâb zamanına (Hicrî 22 yılına) âit Arapça ve Yunanca dilleriyle yazılı bir vesika bulunmuştur. Bu vesikanın bizi ilgilendiren tarafı, bâzı harflerinin noktalı oluşudur.

Bunlar, [ن،ش،ز،ذ،خ]

harfieridir. Tâif yakınlarında bulunan ve Hicrî 58 târihini taşıyan (Halîfe Muâviye b. Ebî Süfyân zamanı) bir kitâbenin durumu da aynıdır. Noktalara ihtiyaç gösteren harflerin çoğu, noktalı olarak yazılmıştır¹⁵.

Fakat hiç şüphe yok ki, mevzuubahis olan bu câhiliyye devri noktalanması ile, —değişik rivâyetlerin işâretî üzere— daha sonra Ebu'l-Esed ed-Duelî veya Nasr b. Âsım veya Yahyâ b. Ya'mer ve diğerlerinin ortaya koydukları noktalama sistemi aynı değildi. Şu kadar var ki, onların mushafı uyguladıkları bu sistemin, aslında onlara ait yeni bir iş olduğunu bu konudaki rivâyetlerin tasrih etmesi için ortada mucip bir sebep yoktu. Daha

(10) Hayâtu'l-lugati'l-arabiyye, s. 70.

(11) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-zunûn, Derseâdet, 1310 h., I, 467.

(12) el-Kalkaşendî, Subhu'l-e'şâ fi sınaati'l-inşâ, Kahire, 1963, III, 151.

(13) Keşfu'z-zunûn, I, 467.

(14) Hayâtu'l-lugati'l-arabiyye, s. 70.

(15) Nâsiruddîn el-Esed, Mesâdiru's-si'ri'l-câhiliyyi ve kıymetuhâ't-târihiyye, Kahire, 1956, s. 40.

önce bilinmekte olan usûlü (Kur'ân'ı noktalarken) kullandıklarını söylemekle iktifa etmek ve —nerede ise dokunulmazlığı inancı mevzuubahis olan Mushaf yazısının ıslâhı (ve olgunlaştırılması gibi ciddî bir) meseleye el atmış olmaları nedeniyle— onların çalışmalarının, önemlilik vasfını taşıdığını söylemekle yetinmek mümkündür.

Sadece yukarıda mezkûr araştırmaların ışığı altında dahi, mushaf tarîhçilerinin yer yer, "... Mushaflarda noktalama işinin başlangıcı, sahâbîler ve tâbîflerin ileri gelenleri eliyle olmuştur..." şeklindeki işaretleri anlamamız mümkündür. Ebû Amr ed-Dânî'nin zikrettiği bir rivâyete göre Yahyâ b. Ebî Kesîr (öl. 129/746) şöyle demiştir: "Kur'ân, mushaflarda (her türlü nokta ve işaretlerden) mücerred olarak bulunuyordu. İlk defa nokta koydukları harfler ب ve ت harfleridir. Dedi-

ler ki: Bunda sakınca yoktur ve bu iş, Kur'ân için bir nur, (kolaylık) tır". Yine ed-Dânî, el-Evzâî (öl. 157/774) nin de şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Katâde'yi (öl. 117/734) şöyle derken işittim: (Kur'ân'ı) önce noktadılar, sonra her beş âyette bir, daha sonra da her on âyette bir işaretler koydular". Ebû Amr ed-Dânî ilâve ediyor: "Bu gösteriyor ki, (Kur'ân'da) noktalama işini ilk defa başlatanlar ve beş-on âyette bir işâretleme yapanlar, sahâbîler ve tâbiûn'un ileri gelenleri (R.A.) dir. Çünkü Katâde'nin rivâyeti, ancak onlardan olabilir. Zîrâ Katâde, tâbiûndandır"¹⁶. Yâni Hz. Osman'ın, (resmî) mushafı her çeşit nokta ve işaretlerden tecrid etmesi şeklindeki tatbikatına rağmen mushafı bazı rumuzların konması, sahâbîler ve tâbiûn'un büyükleri zamanında olmuştur. Ve galip ihtimalle bu iş, şahsî nüshalarda vuku' bulmuş; maksadın sınırlandırılmasında ve müttefekun aleyh hükmünde olan Kur'ân yazısının çerçevelediği okuyuşun bellemesinde yardımcı olacak rumuzlardan, alışageldiklerini bu şahsî metinlere ilâve etmişlerdir.

İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) şu satırları da mushaf müverrihlerinin (yukarıda mezkûr) işaretleri meyanındadır:

"... Şu da var ki, sahâbîler (R.A.) bu mushafı yazarken (Hz. Osman'ın mushafını kastediyor) —Peygamber (S.A.S.) den sahîh olarak bilinip de son arzda (Cibrîl'in Peygamber'e, Peygamber'in de Cibrîl'e son defa okumalarında) bulunmayan vecihleri (okuyuşları) da içine alabilmiş diye— her çeşit nokta ve işaretlerden ayıklamışlardı. Böylece nokta ve işaretlere yer verilmeden yazılan mushafın hattı, —bir lâfzın, yerine göre mâkul olan iki ayrı mânâya delâletinde olduğu gibi— Peygamber (S.A.S.) tarafından okunup ashab tarafından da duyulmuş ve nakledilmiş iki (veya daha fazla) lâfza delâlet edebilecekti"¹⁷.

İbnü'l-Cezerî bu beyânı ile, mushafın nokta ve işaretlerden tecrid edilmesinin irâdî olduğunu, bir kasta mebni olarak yapıldığını ileri sürüyor ve bu amelîyenin, aynı devirde bilinen noktalı yazının çerçevesi içinde cereyan ettiğini kabûl ediyor. Bu görüşün de ışığı altında şu sonuca varmamız mümkündür:

Peygamber (S.A.S.) tarafından imlâ ettirilen vahîlerin tesbit edildiği hat (yazı), büyük bir ihtimalle bâzı noktalar ihtiva ediyordu. Fakat, İbnü'l-Cezerî'nin, ifadesinin sonunda bahsettiği sebep gözönünde bulundurulduğundan, Ashab bunları mushafından ayıklamışlardır. Ebû Amr ed-Dânî'nin şu sözleri de bu ayıklama illetini açıklayıcı mahiyettedir: "İlk mushaf yazarları (Ashab), onları nokta ve işaretlerden hâlî olarak yazmışlar, bununla, lûgatleri (lehçeleri) âzamî şekilde içine alabilmelerini ve Cenâb-ı Hakk'ın kullarına dilediklerini seçip okumaları için müsaade ettiği kırâetlere imkân vermesini arzu etmişlerdir"¹⁸.

(16) Bk. el-Muhkem fi nakli'l-mesâhif, s. 2-3, 10-11.

(17) İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-kurââtî'l-âşr, Kahire, I, 33.

(18) el-Muhkem fi nakli'l-mesâhif, s. 3.